

ДУХОВНОСТ И ПАМЕТ: СОФИЯ - БАТАК - ПИРИНСКА МАКЕДОНИЯ

МИТЪТ ЗА БАТАК В БЪЛГАРСКОТО КОЛЕКТИВНО СЪЗНАНИЕ

Автор: Лукаш Вацлавек

Научен ръководител: Силвия Шиедлецка

Като място на паметта Батак заема особено място както в българската история, така и в българската мартирология. До края на XIX век това неголямо селище, разположено в подножието на Родопите, остава относително анонимно както за международната общност, така и в съзнанието на самите българи. Събитията по време на Априлското въстание обаче довеждат до това Батак да бъде вписан за постоянно в българската история. В съзнанието на българите Баташкото клане прераства в героична борба за свобода, увенчана с мъченическа смърт, и в същото време символ на страданията, понесени от българската нация в резултат на близо петвековното османско владичество на територията на днешна България.

Културните текстове оформят паметта за Батак, създавайки мита за жертвата, направена в името на родината, и също повлияват на динамиката на настоящите отношения между двете групи, населяващи Родопите: православните българи и изповядващите исляма помаци. Както пише полската изследователка Магдалена Любанска в своята книга *Синкретизмът и религиозните разделения в българските Родопи, и двете групи, населяващи тази територия на България, прилагат стратегията на комишулука*. Като цитира Ц. Георгиева, авторката ги определя като *сложна и традиционно регламентирана система от правила в постоянните лични и обществени контакти на хората от различните религиозни и етнически групи* (Любанска 2012: 66). Като цел на тази тактика споменава *мирното съжителство при запазване на етническите и религиозни особености и различия*. Според събеседниците на Магдалена Любанска добросъседството се основава на взаимни и двустранни жестове към съседите иноверци, например участието в погребални ритуали или взаимната размяна на празнични дарове между съседите, изповядващи различна религия:

М. Л. "И си ходите взаимно на погребения?"

Фатме: "Ходим. Не отиваме всички, но отиваме."

Аксиме: "Религията не позволява, но ние ходим."

Ф: "Ние живеем тук заедно и просто трябва да отидем."

А: "От уважение към човека."

Ф: "Ходим, определено ходим(...)" (Любанска 2012: 74)

Аксиме: "Гергана е християнка. Тя ми е приятелка. Ходя на рождения ѝ ден и я поздравявам за Великден и Рождество Христово. Тя ми носи някакви сладки, да се почерпим. Аз ще направя същото за тях на Байряма." (Любанска 2012: 74).

От друга страна обаче както мюсюлманските, така и християнските събеседници на Магдалена Любанска разкриват скритите от съседите им страхове, основаващи се на историческите събития от миналото. За мюсюлманите рана в сърцето са опитите за насилствена асимилация, както и предполагаемото клане на изповядващите исляма близо до Сатовча през 1912 г. (Любанска не може еднозначно да потвърди или да изключи дали това събитие се е случило в действителност).

А: “В Сатовча имало мюсюлмани, по-богати, по-схватливи, по-активни. Събрали ги всичките нашите местни българи. Събрали ги, като да ги водят на събрание. И отиват на събранието и ги завързват с въжета. Тука насреца има един хълм Бойнов рид, там ги заклали всичките. Петдесет души, застанали в един ред, ги заклали.”

Х: “Това е било през 1912 година. Истина е.”

А: “И моя дядо е бил заклан там. Лошо станало.”

Х: “Завързали седемдесет души и ги заклали тука над рова!”

А: “Ето там, на хълма, там са моят дядо и братята на моя дядо!”

М. Л.: “Погребани ли са някак?”

А: “Няма погребани. Хвърлили са ги в рова!”

Х: “Да, в някаква яма са, всичките са в някаква яма.”

А: “И то местни българи са ги заклали, наши!”

М. Л.: “Тоест такива, които са живели тук?”

А: “Живеят тук. Нашите съседни за заклали дядо ми!”

М. Л.: “През 1912 година?”

Х: “През 1912 година.” (Любанска 2012: 88)

На свой ред за православните повод за страх от съседите са именно събитията в Батак:

Жена 1: “Слушай сега, някога тук са острили ножовете си върху нас. Имаше [вкъщи – М. Л.] стара жена в семейството. Тя ми разказва за това. Там са ги острили, нали ти казваме, имало там камъни, върби... и турците си острили ножовете, защото искали да дойдат тук и да изколят, да завземат и изколят нашето село. Само че...”

Жена 2: “Добре, ама отишли да колят в Батак. Отидете и вижте какво има там. Има главички и всичко, какви малки дечица са колили. И затворили църквата, и всички изклали с ножове.”

Жена 1: “Църквата, турците затворили църквата и малки деца, мъже, жени, всичките. На двора останала кръвта и главичките...” (Любанска 2012: 84)

Исторически контекст на събитията в Батак

През XIX век османската държава се бори с много вътрешни проблеми. Вътрешните бунтове, разпалвани, наред с други, от Али паша и Осман Пазвантоглу, значително отслабват вътрешната спойка на държавата. Националистическите освободителни движения набират сила сред балканските народи. Още през годините 1804-1815 избухват две сръбски въстания, в резултат на които султанът дава автономия на сърбите. През 1831 г., благодарение на въоръжено въстание гърците успяват да възвърнат независимостта си. През втората половина на XIX век българите също.

Априлското въстание е подготвено от представители на българската интелигенция, живеещи в емиграция. През ноември 1875 г. в румънския град Гюргево се провежда среща на членовете на революционния комитет. Планирано е въстанието да избухне на 13 май според юлианския календар (1 май според григорианския), но бойните действия започват преждевременно. На 2 май (20 април) въстаническите сили превземат Батак. Селото е заобиколено от башибозук. След отказа да предадат оръжието започва битка, която продължава два дни и завършва с избиването на местното население и опожаряването на училището „Св. св. Кирил и Методий“, в което се намират около 200 негови ученички, както и със запалването и клането в църквата „Св. Неделя“ – последният бастион на въстаниците. В резултат на тези действия загиват от три до седем хиляди мъже, жени и деца жители на Батак. Както пише Гражина Шват-Гълъбова:

През 1876 година по време на т.нар. антитурско „априлско въстание“ жертва на споменатото клане, огласено няколко месеца след събитията от американския журналист Макгахан, става християнското селско население. Европейското обществено мнение реагира на тези известия с възмущение, което – както се оказва след време – довежда до определени политически последици. Днес учените са по-склонни да приемат тезата, че кървавият конфликт в Батак между българи и славяноезични мюсюлмани (помаци) в по-голяма степен има характера на местен спор за пословичната „межда“, отколкото на патриотичен порив, но в България, поради мащаба на човешкото мъченичество, това селище пораства до ранга на символ на българската съдба под османско владичество (2015).

Формиране на мита за Батак

Батак придобива международна известност до голяма степен благодарение на Джанюариъс Макгахан, репортер на британския вестник „Дейли Нюз“, чийто репортаж *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak* (Турските зверства в България) от посещението му на това родопско село няколко дни след клането разтърсва целия свят. Самото пристигане в селото репортерът описва по следния начин:

Щом приближихме, нашето внимание бе привлечено от хайка кучета по наклона към градчето. Отбихме се настрана от пътя, минахме през развалините на две-три стени, през няколко градини, пришпорихме конете по нанаторното към кучетата. Разярено те изляха по нас и избягаха в съседните ниви. От седлото аз не забелязвах нищо особено, докато моят кон не се запъна. Погледнах надолу и видях, че е стъпил върху човешки череп, отчасти скрит в тревата. Черепът беше напълно изсъхнал и оглозган, сякаш е бил там от две или три години, така добре бяха свършили своята работа кучетата. Няколко крачки по-нататък имаше друг череп, а до него част от скелет – също така бял и изсъхнал. Колкото се изкачвахме по-нагоре, толкова повече намирахме кости, скелети и черепи. Но тук те не бяха така добре оглозгани, тъй като парчета полуизсъхнала, полуизгнила човешка плът прилепваше още по тях. Най-после пристигнахме на малко плато или площадка върху хълма, където земята беше почти равна с изключение на малко вдълбаване, където се показваше начало на падина. Насочихме се натам с намерение да пресечем, но изведнъж дръпнахме юзди с възклицание на ужас: точно пред нас, почти под краката на конете ни, се показваше картина, от която изтръпнахме. Грамада от черепи, смесени с кости от всички части на човешкото тяло, скелети, почти цели, скапани дрехи, човешка коса и изгнило месо, събрано на мръсна купчина, около която тревата растеше обилно. Заразяваща миризма, подобна на тази от умрял кон, се разнасяше наоколо. Тук кучетата намираха бързо храна и нашето неочаквано приближаване ги прекъсна. По средата на тази грамада можах да различа малка форма на скелет, все още облечен в женска риза, черепа обвит с цветна забрадка, а кокалите на глезените обути в изплетени чорати, без стъпала, каквито носят българските девойки. Ние погледнахме наоколо. Земята беше постлана с кости по всяко направление, където кучетата ги бяха замъкнали, за да ги глождят на спокойствие... (Макгахан 1876).

В своята статия Дж. Макгахан набляга на подробното описание на мястото на избиването и плачевното положение на оцелелите (по-нататък в текста можем да прочетем, наред с другото, за вдовица, потънала в скръб и огнена треска, способна

единствено да повтаря без край: *Къщата ми, къщата ми, бедната ми къщица; мъжа ми, мъжа ми, горкия ми мъж, скъпия ми мъж; къщата ми, милата ми къщица* (Макгахан 1876). Педантичността, с която авторът описва заварения пейзаж, усилва както ужаса, така и отвращението към палачите. Така авторът, отразявайки страданията на жителите на Батак и фокусирайки вниманието главно върху беззащитните жертви (жени, деца), допринася за изграждането на мита за Батак като място на мъченичество. Със своя внушителен, крайно реалистичен разказ авторът провокира общественото мнение в целия свят. Макгахан променя представата на международната общност за българите. На мястото на неприязънта към българските стремежи за независимост се появява съчувствие и жестове на подкрепа. Както посочва *Лексикон на българската традиция*:

Покъртителните, изпълнени с ярки описания репортажи водят до промяна в нагласата на европейския елит спрямо политическите аспирации на младите балкански народи, а по-ранните предубеждения за известно време отстъпват място на съчувствието и симпатията. Това не остава без влияние върху политиката на Русия в региона, която ускорява военните си действия на Балканите, а в следствие довежда до освобождението на България през 1878 година (Шват-Гълъбова 2011).

Също толкова важно е, че репортажът на Макгахан се смята за фактор за избухването на руско-турската война от 1877-1878 г. Както посочва Кшищоф Попек в своята работа *Зараждане на историческата памет за Баташкото клане сред българите през втората половина на XIX век: Една от най-големите последици от т.нар. Освободителна война е възникването на съвременна българска държава. По този начин клането в Батак прераства в поредния символ – българската жертва е цената за свободата, а репортажите на Макгахан създават фактографически и мъченически прототип на баташкото клане. Те са приети от традиционната българска историография, в която собствено функционират и до днес (Попек: 2015).*

Освен това творчеството на американския журналист изиграва роля за оформянето на митологията като вдъхновение за родните писатели, става каноничен пример за описанието на освободителната борба, българската жертва и мъченичеството в името на свободата на нацията. Други творци, вървейки по стъпките на Макгахан, затвърждават мита за героичния, православен българин мъченик и мюсюлманския мъчител, което е илюстрирано в „Лексикон на българската традиция“:

След 1878 година, когато старата опозиция „верен“ – „гяур“ се обръща, а някогашините бенефициенти стават малцинство в границите на новата българска държава, се пристъпва към увековечаване на мъченичеството на българите „под турско робство“ (а следователно и събитията в Батак). Журналисти, историци, автори на ученически учебници, писатели и поети тръгват по стъпките на Макгахан, включвайки нововъзникващия разказ за Батак в митичната парадигма на народ от нещастно семейство. Заради потребността от национална идеология обаче, той се стреми към изразително допълнение от героичен характер. Поради тази причина интерпретациите на събитията в Батак, ходът на въстаническите действия, ролята на водачите и накрая самата етническа принадлежност на башибозука (защото е пренебрегван и дори укриван фактът, че преките извършители на клането са помаци) служат за прославянето на българите като народ от герои и мъченици едновременно (Шват-Гълъбова 2011).

Друг интересен пример за репортаж за Батак от деветнадесети век, който би могъл да окаже влияние върху формирането на мита за Батак в колективното съзнание, е текстът *The true story of Massacre of Batak (Истинската история на клането в Батак)* на

Джеймс Д. Баучер, в който авторът, противно на Дж. Макгахан, не пише за „турските зверства“, а за „престъпление, извършено от българи върху българи“. Статията е написана от ирландски журналист, кореспондент на „Таймс“ за Балканите в продължение на години и живял в София повече от две десетилетия (1892-1915). Издадената през 1893 година статия описва събитията от априлското въстание така:

Беше 7 май, когато Ахмед ага и войските му се появиха в покрайнините на Батак. Той ги призовал (жителите на Батак – бел. прев.) да сдадат оръжието, но те отказали да му се доверят и се отбранявали през следващите два дни, до момента, в който станало ясно, че не могат да победят помаците. Тогава дошло време за преговори; Ахмед ага тържествено се закле, че, ако жителите предадат оръжието, и косъм няма да им падне от главата. Така направили, но тогава им поискали всички ценни неща, които се намирили в селото. Разбира се, предали им ги. Тогава помаците влезли в селото, а жителите, независимо от пол и възраст усетили остриите им мечове. Къщите били изгорени, нищо не останало спестено на Батак, купчина тлееща пепел и трупове. Когато всички жители вече умирали в мъки и задачата (умиротворяване на селото от османски войски – бел. прев.) била изпълнена, Ахмед и неговите планинари се върнали по селата си (Баучер 1983).

За разлика от репортажа на Макгахан този текст вече не посочва като виновници за клането турците, а помаците; население от славянски произход, което си служи с български език, но въпреки това изповядва исляма и до ден днешен населява Родопите.

Фигурата, която има ключово значение за формирането на мита за Батак в съзнанието на българите обаче, е Иван Вазов. Той е смятан за един от най-важните автори в съвременната българска литература. В своето творчество той не страни от патриотичната нагласа. Посветил е редица текстове на темата за баташкото клане, сред които, между другите, романа *Под игото*, или стихотворението *Възпоминания от Батак*. *Под игото* е творба, чиято цяла фабула е съсредоточена около Априлското въстание, описва геройската и пълна с жертви и човешки трагедии борба за независимост. Публикуваният на части през периода 1889 – 1890 роман съдържа и директни препратки към събитията в Батак: *Батак! Само това име изхвъркна из борбата, из пожарите, из димовете, пролетя над вселената и се увековечи в паметта на народите! Батак! Това име и като собствено, и като нарицателно характеризира нашата революция. Съдбата понякога прави тия каламбури. В данния случай тя ни стана провидение: тя ни даде Батак, но тя бе създала Александра II.* (Вазов). От горното описание се откроява образът на Батак като символ, изкован от страдание и непоколебима борба. Клането в Батак е представено като поражение, жертва, довела до крайната победа, като фактор за започването на руско-турската война, която носи на българите жадуваната свобода. Както правилно отбелязва Кшищоф Попек: *Отново „бащата на българската литература“ представя Батак като народната Голгота: необходимата жертва в името на свободата на всички българи, довела до освободителната война (което в този фрагмент символизира руският император Александър II – „цар освободител“) и възраждането на съвременната българска държава* (Попек 2015).

На свой ред стихотворението *Възпоминания от Батак* представя клането от гледна точка на дете, което е едно от оцелелите и едновременно свидетел на трагичните събития от 1876 година:

*От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?
Хе, там зад горите... много е далече,
нямам татко, майка: ази съм сирак,
и треперя малко, зима дойде вече.*

*Ти Батак не си чул, а аз съм оттам:
помня го клането и страшното време.
Бяхме девет братя, а останах сам.
Ако ти разкажа, страх ще те съземе.*

*Като ги изклаха, чичо, аз видях...
С топор ги сечеха, ей тъй... на дръвника;
а пък ази плачех, па ме беше страх.
Само бачо Пеню с голям глас извика...
И издъхна бачо... А един хайдук
баба ми закла я под вехтата стряха
и кръвта потече из нашия капчук...
А ази бях малък и мен не заклаха.*

*Татко ми излезе из къщи тогаз
с брадвата в ръцете и нещо продума...
Но те бяха много: пушнаха завчас
и той падна възнак, уби го куришума.
А мама изскочи, откъде; не знам,
и над татка фана да вика, да плаче...
Но нея скълцаха с един нож голям,
затова съм, чичо, аз сега сираче. (Вазов)*

Представянето на клането в Батак от гледна точка на дете, спомнящо си сцената с умиращото си семейство, има за цел да подчертае жестокостта на агресорите, както и да предизвика съчувствие към страданията на българския народ, причинени от ръката на окупатора. Нещо повече, използването на съпоставката дете-башибузуци цели ясно да разграничи жертвите (православни българи) и агресорите (мюсюлмани). Както посочва Кшищоф Попек *В стихотворението трагедията на Батак придобива измерение на апокалипсис на микровселената, каквато е за лирическия герой загубата на селската общност и родния дом.*” (Попек 2015), докато самият Батак символизира в творчеството на Вазов мъченичество, героизъм и жертва в името на свободата и според писателя е преломен момент в историята на България.

Обобщение

Преди всичко Батак не е място, което има най-голям потенциал за изграждането на мита за българското мъченичество. Както пише Гражина Шват-Гълъбова в *Лексикон на българската традиция: Съдбата на жителите на Батак споделят по същото време много българи в селища, оказали подкрепа на въстаниците. Въпреки че те често са играели по-важна политическа и военна роля в своите региони, именно Батак става символ на мъченичеството на българите по време на петвековното османско робство и източник на колективно негодувание* (Шват-Гълъбова 2011). Митът за Батак в българското колективно съзнание се заражда на първо място благодарение на това, че Джанюариъс Макгахан избира именно това село за тема на своята статия. Благодарение на неговия репортаж целият свят разбира за съдбата на местните жители. Интересно е, че външен човек, американец осигурява основата, върху която се изгражда мъченическата символика на селището. Този автор е първият възпял героизма и мъченичеството на жителите на селото и става вдъхновение за други творци. Значима роля в утвърждаването на мита за Батак в съзнанието на Българите изиграва Иван Вазов.

Неговите произведения, принадлежащи към канона на българската литература, разглеждат темата за априлското въстание, като издигат на пиедестал и жителите на Батак.

Библиография:

Popек 2015: K. Popек, *Początki kształtowania się pamięci historycznej o masakrze w Bataku wśród Bułgarów w drugiej połowie XIX wieku [Beginning of Formation of the Historical Memory about the Batak Massacre among Bulgarian in the Second Half of 19th Century]*

(К. Попек *Зараждане на историческата памет за Баташкото клане сред българите през втората половина на XIX век*)

https://www.academia.edu/12900733/Pocz%C4%85tki_kszta%C5%82towania_si%C4%99_pami%C4%99ci_historycznej_o_masakrze_w_Bataku_w%C5%9Br%C3%B3d_Bu%C5%82gar%C3%B3w_w_drugiej_po%C5%82owie_XIX_wieku_Begginig_of_Formation_of_the_Historical_Memory_about_the_Batak_Massacre_among_Bulgarian_in_the_Second_Half_of_19th_Century

Popек 2013: K. Popек *Kształtowanie się współczesnego dyskursu o masakrze w Bataku w drugiej połowie XIX wieku*

(К. Попек *Формиране на съвременния дискурс за клането в Батак през втората половина на XIX век*)

https://www.academia.edu/6311707/Kszta%C5%82towanie_si%C4%99_wsp%C3%B3%C5%82czesnego_dyskursu_o_masakrze_w_Bataku_w_drugiej_po%C5%82owie_XIX_wieku_Formation_of_Contemporary_Discourse_about_the_Batak_Massacre_in_the_Second_Half_of_19th_century

Popек 2015: K. Popек „*От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?*” *Pamięć o masakrze w Bataku (1876) w twórczości Iwana Wazowa [„От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?” Memory about the Batak Massacre (1876) in Ivan Vazov's Writting]*

(К. Попек „*От Батак съм, чичо. Знаеш ли Батак?*” *Памет за клането в Батак (1876) в творчеството на Иван Вазов*)

https://www.academia.edu/12696718/%D0%9E%D1%82_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_%D1%81%D1%8A%D0%BC_%D1%87%D0%B8%D1%87%D0%BE_%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B5%D1%88_%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_Pami%C4%99%C4%87_o_masakrze_w_Bataku_1876_w_tw%C3%B3rczo%C5%9Bci_Iwana_Wazowa_%D0%9E%D1%82_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_%D1%81%D1%8A%D0%BC_%D1%87%D0%B8%D1%87%D0%BE_%D0%97%D0%BD%D0%B0%D0%B5%D1%88_%D0%BB%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA_Memory_about_the_Batak_Massacre_1876_in_Ivan_Vazovs_Writting_?fbclid=IwAR337jW4p0rwzAB5o7HvdBzDxYDATi1eXwIUeLSK1Dpg48Ac-eajU156Nvc

Bourchier 1893: J. Bourchier, *The true story of the massacre of Batak* The Argus (25.11.1893) str. 13

(Д. Д. Баучер *Истинската история на клането в Батак*, The Argus (25.11.1893) с. 13)

<https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/8713959?fbclid=IwAR1b4GKST6sl2Cc482H-FS5ol8qY11US6R-nhl21kC7uG1PpyKvXQQpF4MU>

MacGahan 1876: J. A. MacGahan *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Horrible Scenes at Batak* The Daily News, (August 22, 1876), pp.5-6, tłum. Ł. Waclawek
https://attackingthedevil.co.uk/related/macgahan.php?fbclid=IwAR0899QatrLeVabfaZI4O0nBlrh3fDzU3W8mYpqA_RUJqRb7pWnGKExAVFE
(Д. А. Макгахан Из *Турските зверства в България*
https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=988:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61)

Autor nieznany, tłumaczenie fragmentu wiersza I. Wazowa *Възпоминания от Батак*
https://www.youtube.com/watch?v=XLxGcx63UgI&feature=share&fbclid=IwAR3wC6wHdZ6Ri1t2CfuGBnkCdb9l27EI_luexPiWRXAYU3_5R_qYFh0nZ4k
(И. Вазов *Възпоминания от Батак*,
<https://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=14&WorkID=974&Level=2>)

Gibas-Krzak 2016: D. Gibas-Krzak *Zmierzch panowania tureckiego na Balkanach polityczne, społeczno-kulturowe i militarne uwarunkowania schyłku władania Bośnią i Hercegowiną przez Osmanów*
(Д. Гибас-Кршак *Залезът на турското владичество на Балканите политически, социално-културни и военни условия за упадък на управлението на Босна и Херцеговина от османците*)
https://www.researchgate.net/publication/304810698_Zmierzch_panowania_tureckiego_na_Balkanach_Polityczne_spoeczno-kulturowe_i_militarne_uwarunkowania_schytku_wladania_Bosnia_i_Hercegowina_przez_Osmanow

Lubańska 2012: M. Lubańska *Synkretyzm a podziały religijne w bułgarskich Rodopach*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012
(М. Любанска *Синкретизмът и религиозните разделения в българските Родопи*, Издателство на Варшавския университет, Варшава 2012)

Szwat-Gyłybowa 2011: G. Szwat-Gyłybowa (red.) *Leksykon tradycji bułgarskiej*, Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2011
(Г. Шват-Гълъбова (ред.) *Лексикон на българската традиция*, Славистичен издателски център, 2011)

Szwat-Gyłybowa 2015: G. Szwat-Gyłybowa *“Rzeka krwi” i pewien możliwy dialog międzykulturowy*
(Г. Шват-Гълъбова *„Река от кръв“ и един възможен диалог между културите*)
<https://www.journals.polon.uw.edu.pl/index.php/pfl/article/download/185/136/>, 2015

Wazow 1984: I. Wazow *Pod Jarzmet*, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984.
(И. Вазов, *Под игото*, <https://chitanka.info/text/3753-pod-igoto/73#textstart>.)